

**UOT 321(091); 34(091)****SIYASI-HÜQUQİ MƏDƏNİYYƏTİN FORMALAŞMASI VƏ  
İNKİŞAFINDA XARİZMATİK LİDER AMİLİ****X.C.İSMAYILOV****Bakı Dövlət Universiteti****ismail@mail.ru**

*İstənilən mədəniyyət, o cümlədən də siyasi və hüquqi mədəniyyət şüurun və real davranışın elementlərinin üzvi vəhdətindən ibarətdir. Cəmiyyətin siyasi-hüquqi mədəniyyəti toplumun və hər bir fərdin mövcud siyasi sistemə, hakimiyyətə, siyasi liderə, hüquqa, onun institutlarına və normalarına münasibətini və davranışını əks etdirdiyi kimi, eyni zamanda liderin də xalqa, ayrı-ayrı sosial qruplara, əks düşüncəliliyə, demokratiya və onun prinsiplərinə (hakimiyyətlərin bölgüsünə, azad və ədalətli seçkilərə, vətəndaşların siyasi iştirakına, söz azadlığına və s.), hüquqa, insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi və realizəsi məsələlərinə münasibəti və davranışını səciyyələndirir. Məqalədə siyasi liderin xarizmasınının cəmiyyətin siyasi və hüquqi mədəniyyətinin formalaşmasına və səviyyəsinə təsiri məsələləri araşdırılır, bütövlükdə xarizmatik lider anlayışının məzmun və mahiyyətinin açılıb göstərilməsinə cəhd edilir.*

**Açar sözlər:** siyasi və hüquqi mədəniyyət, xarizmatik lider, siyasi mədəniyyətin və mentallığın müstəsna cəhətləri, xarizmanın legitimliyi, qanunçuluğun və hüquq qaydasının gözlənilməsi

Siyasi və hüquqi mədəniyyətin formalaşması cəmiyyət həyatının siyasi və hüquqi sferalarındakı insan fəaliyyəti sayəsində əldə edilmiş nəticələrin mənimsənilməsi ilə bağlıdır. Siyasi-hüquqi sistemin fəaliyyəti sferasında qazanılan həmin nəticələr heç də həmişə dəyişilməz və sabit olaraq qalmır. Toplanılan təcrübə əvvəlki dövrlərin nəticəsi olmaqla yanaşı, həm də özündən sonrakı tarixi inkişafın başlanğıc nöqtəsi sayılır. Başqa sözlə ifadə etsək həm hüquqi, həm də siyasi mədəniyyət zaman etibarilə təkamül etmək xüsusiyyətinə malikdir. Lakin bu, siyasi-hüquqi düşüncənin və davranışın kök salmış stereotiplərinin dəyişiklikləri ilə bağlı olduğundan olduqca uzun sürən bir prosesdir. Həmin gedişatın əsasında ictimai şüurun nisbi mühafizəkarlığı ilə cəmiyyətdə kök salmış ənənələrlə, ölkə tarixinin xüsusiyyətləri, bu və ya digər tarixi mərhələdə sosial proseslərin dinamizminin dərcəsi və s. ilə bağlı olan dərin səbəblər durur. Bu səbəblərin içərisində müx-

təlif tarixi dövrlərdə fəaliyyət göstərmiş milli liderlərin müvafiq ölkənin siyasi-hüquqi mədəniyyətin səviyyəsinin yüksəlməsinə, konkret cəmiyyətin siyasi-hüquqi həyatına təsir göstərən düşüncələri, münasibətləri və real davranışları da mühüm yer tutur.

Özünün xarizması ilə böyük təsir gücünə malik olan siyasi liderlərin konkret millətin şüur və davranışlarının formalaşması və inkişafında oynadığı rolu açıb göstərməzdən öncə siyasi-hüquqi mədəniyyətin məzmun və mahiyyətini qısa da olsa aydınlaşdırmağa çalışaq. Siyasi-hüquqi mədəniyyət anlayışı inteqral səciyyə daşıyır və siyasi-hüquqi həyatın bütün sferalarını əhatə edir. Siyasi və hüquqi mədəniyyətlər bütün siyasi-hüquqi həyatın keyfiyyət xarakteristikasını əks etdirirlər, ona görə də onları ayrıca olaraq yalnız şüur elementinə münqər etmək düzgün deyildir. Onlar ictimai həyatın çox vacib təzahürləri olan siyasi-hüquqi şüur və davranışın vəhdətini təcəssüm etdirirlər. Bir çox hallarda siyasi-hüquqi mədəniyyətin fenomeni insanların özündə siyasi və hüquqi bilikləri, inancını, təcrübəni, siyasi-hüquqi fəaliyyət vərdişlərini və bacarıqlarını özündə cəmləşdirən şüur və davranışlarının keyfiyyət xüsusiyyəti kimi siyasi və hüquqi düşüncə prizmasından baxılır. Məzmun etibarilə siyasi və hüquqi şüur vətəndaşların duyulan və nəzəri, dəyəri və normativ, rasional və şüuraltı təəssüratlarını əhatə edir və bütün bu amillər həm onların hakimiyyətlə və fəaliyyətdə olan hüquqla kommunikativ əlaqələrini, həm də cəmiyyət və dövlət işlərinin idarə edilməsində iş-tirək baxımından onların özlərinin arasındakı əlaqələri şərtləndirir.

Onu da qeyd edək ki, siyasi və ya hüquqi mədəniyyət bütün siyasi və ya buna müvafiq olaraq bütün hüquqi düşüncə və davranışı deyil, yalnız konkret cəmiyyət və ya qrup, yaxud da əhalinin əsas kütləsinin siyasi və hüquqi şüuru və davranışı üçün dayanıqlı, kütləvi, tipik və xarakterik olanı, bir sözlə, vərdiş çevriləni özündə birləşdirir. Yəni ümumən götürdükdə, hər bir mədəniyyət, o cümlədən siyasi və hüquqi mədəniyyət sadəcə şüur və davranışı deyil, sabitləşmiş və mənimsənilmiş təəvvürləri, vərdişləri, bacarıq və davranış aktlarını özündə ehtiva edir. Qərbi siyasi və hüquqi elmlərinin terminologiyasında onlar *örnəklər (nümunələr – “patterns”)* adını alırlar. Siyasi-hüquqi mədəniyyətin örnəkləri dedikdə praktikada kök salaraq möhkəmlənmiş, müvafiq sosial toplum üçün tipik olan və onlara dəfələrlə riayət edilməsi baxımından özünəməxsus normalara çevrilmiş siyasi-hüquqi şüur və davranışın nümunələri nəzərdə tutulur.

Nəzəri baxımdan həm siyasi, həm də hüquqi mədəniyyəti ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirmək mümkündür, lakin real gerçəklikdə onlar bir-biri ilə sıx bağlıdırlar. Siyasət hüquqla aktiv qarşılıqlı fəaliyyətdə olduğu kimi, həm də hüquqi sistem siyasi sistemin bir növ əsas təhtəlsistemi olduğundan, hüquq mədəniyyətini də siyasi mədəniyyətdən ayrıaraq əlahiddə fəaliyyətdə olması mümkün görünmür. Siyasi mədəniyyət hüququ kənarlaşdırmanın

mümkün olmadığı bütün siyasi həyatın keyfiyyət xarakteristikası kimi meydana çıxır. Öz növbəsində, hüquq mədəniyyəti siyasi sfera ilə sıx bağlı olan bütün hüquqyaradıcı, hüquqtətbiqedicisi və hüquqmühafizəedicisi fəaliyyətin keyfiyyət xarakteristikasıdır. Məhz siyasi sferada hüquqi münasibətlərlə yanaşı, çoxsaylı qeyri-formal münasibətlər, daha dəqiq desək, hüquq normaları ilə tənzimlənməyən münasibətlər də formalaşdırılır və inkişaf etdirilir.

Həyatın mənası və məqsədi olması üçün hər bir cəmiyyət öz inkişafının müxtəlif mərhələlərində insanların fərdi inkişafı prosesində və digər xalqlarla əməkdaşlıq nəticəsində yaranan müxtəlif dəyərlərə və ideallara söykənir. Qeyd etmək lazımdır ki, mənimsənilmiş dəyərlər heç bir zaman ilkin formasında tətbiq edilmir. Onlar yalnız müəyyən xalqın mentalitet prizmasından keçərək tanınılmaz bir şəkildə həmin xalqın dəyərlər sistemində yer tuta bilmişlər. Məhz dəyərlər sistemində baş verən dəyişikliklər siyasi dəyişiklərin bazasını, əsasını təşkil edir. Bu baxımdan müvafiq cəmiyyətin xüsusiyyətləri və inkişaf səviyyəsi, ənənələri, iqtisadi “ixtisaslaşması”, coğrafi cəhətdən yerləşməsi, geosiyasi vəziyyəti, sosial birliyin mentaliteti nəzərə alınaraq siyasi ideologiyalar formalaşır.

Cəmiyyət tərəfindən qəbul olunmuş dəyərlərdən məhrum olan yeni siyasi sistem müvafiq məqsədlərə nail olması və cəmiyyət üzvlərinin islahatlar ilə bağlı məsələlərin həllinə yönəlmiş söylərinin əlaqələndirilməsi naminə ictimai resursların səfərbərliyi sahəsində çox böyük çətinliklərlə üz-üzə gəlir. Belə vəziyyətdə ictimai şüurun submental strukturlarının hökmranlıq etdiyi proseslər, eləcə də koqnitiv düşüncə tərzinə və fitri idarəetmə istedadına malik liderlər ön plana çıxırlar.

Eyni zamanda vurğulamaq lazımdır ki, böhran və qeyri-stabillik şəraitində sosial və siyasi tənzimləyici institutlar hüquqla, əxlaqi normalarla, ənənələrlə, mərasimlərlə və dinlə bir vəhdətdə dəyərlər sisteminin dəyişməsinə, demək cəmiyyətin siyasi və hüquqi mədəniyyətinə, onun mentalitetinə effektiv təsir göstərmək imkanındadır.

Yeni siyasi sistemin yaranması zamanı, həmçinin yeni siyasi-hüquqi mədəniyyətin formalaşması prosesi cərəyan edir. Keçid dövründə postsovet ölkələrində bir-biri ilə qarşıdurma mövqeyində olan bir neçə submədəniyyət mövcuddur – totalitar-avtoritar, aktivist-demokratik, radikal (ekstrimist) və s. Keçid dövrünün submədəniyyətlərinin formalaşmasına həm obyektiv, həm subyektiv səbəblər təsir göstərilir. Misal üçün, Azərbaycanda yeni yaradılmış siyasi partiyaların xüsusiyyəti onların liderlərinin şəxsi siyasi mədəniyyətindən, ənənələrdən, yaşayış davranışından asılıdır. Bütün sadalanan parametrlər, həmçinin qeyri-rəsmi liderin seçilməsi mentalitetin təsiri altında formalaşır. Siyasi-hüquqi mədəniyyətlərin çoxsaylı təsvirləri mövcuddur. Dövlətin siyasəti, siyasi biliklər, inadlar, emosional əlaqələr, vətəndaşların siyasi-hüquqi sistemə olan loyallığı, cəmiyyəti stabilliyin zamini olan nor-

malar və dəyərlər sistemi, konstitusion və psixoloji şəraitlər, həmçinin şəxsin öz taleyi üzərində çalışması və sosial rolunun seçməsində düzgün addım atması siyasi-hüquqi mədəniyyətin genezisini müəyyənləşdirir. Göstərilən şərtlər və amillər yeni siyasi-hüquqi mədəniyyətin formalaşdırılmasına təkan verə bilirlər.

Siyasi-hüquqi mədəniyyətin mühüm göstəricisi kimi dövlətdə vahid siyasi-hüquqi məkanın, dayanıqlı, oturuşmuş hakimiyyət institutlarının, idarəetmə sisteminin və vahid qanunçuluğun mövcudluğunu göstərmək olar. Hüquq və qanunçuluğa münasibətdə hakimiyyət strukturlarının yanaşması və real davranışları müvafiq cəmiyyətdə siyasi-hüquqi düşüncəyə və ümumən mədəniyyətə böyük təsir gücünə malikdir. Əlbəttə ki, cəmiyyətdə qanuna ikili münasibətin (bir tərəfdən hakimiyyət üçün, digər tərəfdən isə xalq üçün) təsdiqlənməsi praktiki olaraq mümkün deyildir. Hakimiyyət strukturları tərəfindən qanunun tələbləri pozulduqda onlar vətəndaşlardan qanunçuluğun gözlənilməsinə riayət edilməsini tələb etmək üçün mənəvi haqlarını itirirlər. Hüquq hamı tərəfindən böyük sosial dəyər kimi qəbul olunursa və o, mövcud cəmiyyətin dəyərlər strukturunda kifayət qədər yüksək yer tutursa, o zaman bu, onun, yəni cəmiyyətin hüquq mədəniyyətinin ali səviyyəsinin göstəricilərindən birinə çevrilir. Əksinə cəmiyyətdə hüquqi nihilizmin yayılması isə o deməkdir ki, hüquq bu cəmiyyət üçün mühüm dəyər kəsb etmir və buradan da bir sıra, məsələn, qanunun ümumməcburi qüvvəsinin olmaması, hüquqi kaos və cəmiyyətin həyatının qeyri-stabilliyi kimi neqativ nəticələr meydana çıxır. Törədilmiş hüquq pozuntusuna görə məsuliyyətin labüdlüyü vətəndaşların hüquqi tərbiyəsi üçün və ilk növbədə, qanuna hörmətli münasibətin formalaşdırılması baxımından müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Bununla əlaqədar qanunların icrası üzərində nəzarətin həyata keçirilməsi də böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Hüquqi baxımdan yetkin cəmiyyətdə qanunçuluğun pozulmasına yol verilməməsi, qanunlara dəqiq əməl olunması üzərində dürüst şəkildə qaydaya salınmış ciddi nəzarət sisteminin olması hüquq pozuntularının zamanında aşkarlanaraq belə pozuntulara yol vermiş şəxslərin və təşkilatların dərhal müvafiq məsuliyyətə cəlb olunmalarına gətirib çıxarır. Belə bir hüquqi vəziyyətin təmin olunmasında, yəni nəticə etibarilə vətəndaşların hüquq düşüncəsinə, onların hüquqi maariflənməsinə və siyasi-hüquqi mədəniyyət səviyyələrinin artmasına təsir göstərən siyasi-hüquqi qaydanın formalaşmasında siyasi liderlərin iradəsi və qətiyyəti ölçüyəgəlməz dərəcədə böyük rol oynayır.

İstənilən kollektivin, toplumun idarə olunmasında xüsusi rol liderlərə, rəhbərlərə məxsusdur. Rəhbərin idarəetmə mədəniyyəti onun peşəkarcılığı və etikasının sintezindən ibarətdir. Bu, ilk növbədə məqsədləri düzgün qoymaq, «məhdud məqamları» üzə çıxarmaq, prioritet vəzifələri və onların

həllinin ən effektiv üsullarını müəyyən etmək sənətidir, eyni zamanda publik çıxışlar və fərdi söhbətlər aparmanın incəliklərinə malik olmaqdır, əlaqələndirməni, effektiv monitorinqi və öz fəaliyyətinin proqnozlaşdırılmasını həyata keçirə bilmək bacarığıdır. Belə fəaliyyət xüsusi nəzəri bilikləri və praktiki vərdişləri, təcrübəni, etibarlı məlumatı, faktların düzgün təhlilinə əsaslanan intuisiyanın mövcudluğunu nəzərdə tutur. Rəhbərin idarəetmə mədəniyyətinin parametrləri iradə və qətiyyətliliyi, məsuliyyət və zamanın vəziyyətinin dərkinə, insanlarla yaxşı münasibətlər qurmaq və onların məhsuldar əməyini həvəsləndirmək bacarığını ehtiva edir. Cəm halında bütün sadalanan amillər səmərəli idarəetmənin açarıdır və düzgün siyasi, sosial və iqtisadi qərarların qəbul edilməsini təmin edir. İdarəetmə mədəniyyəti rəhbərə konkret situasiyada düzgün hərəkət etməyə, cəmiyyətin inkişaf perspektivlərini görməyə, dövlətin rəqabət qabiliyyətini və yüksək inkişaf dinamikasını təmin edən kulturoloji yenilikləri dəstəkləməyə və inkişaf etdirməyə kömək edir (11, s.76-77).

Hələ Qədim Romada dəqiq başa düşürdülər ki, “xüsusi növ əmək resursu kimi” rəhbərin şəxsi keyfiyyətləri olduqca dəyərli və az təsadüf edilən, lakin daha çox yalnız onun özünün yoxluğu və sosial kataklizmlərin (dağdıcı çevrilişlərin – X.İ.) baş verdiyi hallarda hiss olunan xüsusiyyətlərdir ki, bunlar heç bir halda “təşkilatın personalının” digər vərdişləri və keyfiyyətləri ilə müqayisə oluna bilməz (13, s.199). Qədim Hindistanın siyasi-hüquqi mənbələrindən biri olan «Arxaşashtra» traktatında dövlət başçısının fəaliyyətinin başlıca aspektləri sadalanır və onun ilk növbədə siyasi idarəetmənin bütün sahələrində, o cümlədən həm qanunvericilik və həm də icra məsələlərində peşəkarlığa, lider keyfiyyətlərinə və operativliyə malik ola bilməsi vurğulanır. Xüsusən də qeyd olunur ki, dövlət başçısının əsas vəzifələrindən biri məmurlar tərəfindən onların öz nəzarət funksiyalarını dəqiqliklə və dönmədən yerinə yetirmələrinə təminatçı olmaqdan ibarətdir. Bunu hökmdar ilk növbədə özünün uzunmüddətli maraqları baxımından (“əgər o, uzaqgörən, müdrik, özünün və öz doğmalarının yaxşılığını istəyəndirsə”) etməlidir. Eyni zamanda o, “öz ətrafının və vətəndaşlarının da yaxşılığını arzulamalıdır. Əks təqdirdə onun özünə və yaxınlarına bu xeyirxahlığın heç bir köməyi olmayacaqdır” (8, s.1-794).

Göründüyü kimi, hələ qədimlərdə “xarizma” anlayışından istifadə olunmasa da, liderlərin, dövlət başçılarının müstəsna keyfiyyətləri ilə bağlı məsələni gündəmə gətirməklə, qədim mənbələr həmin anlayışın məzmunu ilə uzlaşan baxışları bu və ya digər mənbədə təsbit etmişlər. “Xarizma” anlayışı ilk dəfə alman tədqiqatçısı R.Zom, daha sonra isə görkəmli alman sosioloqu və filosofu Maks Veber tərəfindən elmi döriyyəyə gətirilmişdir. R.Zom xarizmanı qədim dini peyğəmbərlərin mistik bacarığı kimi, Veber isə müxtəlif tarixi mərhələlərdə və varlığın müxtəlif sferalarında özünü bü-

ruzə verən mütləq özünəməxsusluğa malik və ona görə də ilahidən gələn bir vergi, təbiətən başçı olmaq xüsusiyyəti kimi səciyyələndirir. Belə ilahi vergiyə din peyğəmbəri də, hərbidəki qəhrəman da, nəhəng siyasətçi də malik ola bilər.

Xarizma müəyyən olunan qaydalara əks mövqedə durduğundan irrasiyaldır, adətə çevrilmiş gündəlik nizamı pozur. Bununla belə, Veberə görə, neqativliyə yol açan başlıca məqam xarizmanın daşıyıcısının özbaşınalığıdır. Mütəfəkkir israrla vurğulayır ki, başçını laqeyd və cahil kütlə seçmir, əksinə, başçı özü kütləni öz xidmətinə alır. Liderin müraciət etdiyi hər kəsin borcu ona inanmaq və tabe olmaqdan ibarətdir. Kütlənin təhlükə ilə üzləşməyə qorxusu və liderə sadiqlik onun təkbəşinə hakimiyyətinin etibarlı dayaqlarıdır. Xarizmatik hakimiyyətin legitimliyinin əsasında da məhz insanların inamı durur. Xarizmatizm iqtisadi amillə, maddi maraqla o qədər də bağlı deyildir və o, hakim siyasi-hüquqi göstərişləri pozmadığından hakimiyyət tərəfindən pis qarşılanmır. Eləcə də xarizmatik lider və onun ətrafı xeyriyyəçi-sahibkarların da dəstəyini alır. Xarizmatik tipin siyasi prosesi xarizmatik liderin hər şeyə qadirliyi ilə xarakterizə olunur, bütün ideoloji doktrinalar və siyasi institutlar onun siyasi məqsədlərinin təmininə yönəlir. Siyasi prosesin məqsədlərini, məzmununu və istiqamətini bir çox cəhətdən onun özü müəyyən edir (14, s.243-267).

Xarizmatik şəxsiyyətlərin fəaliyyəti sosial quruluşa mühüm dəyişikliklərin gətirilməsi ilə xarakterizə olunur. Onun fəaliyyəti, demək olar ki, sosial-siyasi və hüquqi həyatın bütün sferalarını əhatə edir. Xarizmatik şəxsiyyət tərəfindən ictimai həyatın müxtəlif sahələrinin inkişafının təşviqləndirilməsi münbit bir sosial zəmin olduqda öz bəhrəsini verir, çünki cəmiyyətdə dəyişikliklərin baş verməsi və tərəqqiyə nail olunması üçün daxili tələbatlar, istəklər, səylər heç də az əhəmiyyət kəsb etmir.

Adətən lider və toplum dialektik qarşılıqlı vəhdətdə nəzərdən keçirilir. Özünün əlahiddə xarakterik cəhətləri ilə seçilən lider xarizmatik prosesin hansı formada təzahür etməsini və onun gedişatını müəyyənləşdirə bilməz. Eyni zamanda sosial komponent də özü-özlüyündə bu fenomen üçün yalnız ilkin zəmin qismində çıxış edir. Bu baxımdan, sosial strukturların vəziyyətinin həm əlahiddə olaraq, həm də məcmu şəkildə öyrənilməsi xarizmatik fenomenin və onunla əlaqəli olan xarizmatik prosesin yaranması ehtimalının dərəcəsini müəyyən etməyə imkan verəcəkdir. Ona görə ki, xarizma olduqca dərin bir sosial təzahürdür. Bu, müəyyən bir mədəniyyətdə xarizmatik liderliyin yaranmasının mümkün olduğunu düşünməyə əsas verən xüsusi bir mentalitet növüdür. Xarizmatik meylin kökləri tarixi hadisələrə və ya gücə reaksiyaların xarakterini müəyyən edən arxetiplər, nümunələr və simvollar şəklində xalqların tarixinin dərinliklərində qərarlaşır.

Kütlə və xarizmatik liderlər arasındakı münasibəti tədqiq edən fran-

sız sosioloqu Q.Lebon belə bir fikir irəli sürür ki, milli mentalitet cəm halında xalqın ruhunu təmsil edən əxlaqi və intellektual kimliklə müəyyən edilir (10, s.9). Xarizmatik şəxsiyyət yalnız kütlələrin sosial transformasiyalara hazır olduğu halda sosial dəyişikliklərin subyektivi kimi özünü ifadə edə bilər. Xarizmatik liderin formalaşması və fəaliyyəti prosesində mühüm rollardan biri də kütlələrə məxsusdur, çünki sosial dəyişikliklərin baş verməsi üçün daxili obyektiv şərait formalaşmalıdır. Bu halda xarizmatik lider mədəniyyətə xas olan mahiyyət keyfiyyətinə malik olur. Onu da vurğulamaq lazımdır ki, özlərinin təbiəti etibarilə xarizmatik liderlər pozitiv və neqativ, etik və qeyri-etik liderlik əlamətlərinə malikdirlər.

Xarizmatik proses xarizmanın necə ifadə olunması kimi, yəni mümkün sosial-mədəni dəyişikliklər kontekstində bütün cəmiyyət miqyasında əhəmiyyətli olan hərəkətlərdə və təqdimatlarda konkret liderin bürüzə verilən xüsusi keyfiyyətləri kimi müəyyən edilə bilər. Xarizmatik lider xarizmatik prosesdə sosial gedişatın istiqamət vektorunu müəyyən edən birləşdirici element rolunu oynayır. Xarizma kimi keyfiyyətə sahib olmaq liderə ictimai əhval-ruhiyyəni idarə etməyə, ictimaiyyəti özünün ideyaları ilə cəlb etməyə və sosial-siyasi həyatın bütün sferalarında yenilikləri həyata keçirməyə imkan verir. Xarizmatik prosesin nəticələri əksər hallarda ölkənin ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və hüquqi sistemlərində (həmin sistemlərin struktur elementlərində) dəyişikliklərlə xarakterizə olunur.

Xalqın qəhrəmanlıq keçmişini kritik zamanlarda xarizmatik lider bəyragı altında birlik təcrübəsi şüurlarda yenidən dirçəlməklə heç zaman xalqın yaddaşından silinmir. Monarxiya və avtoritar hakimiyyət formalarının dərin sosial-mədəni köklərə malik olduğu ölkələrdə demokratik və ya liberal ənənələrin güclü olduğu ölkələrlə müqayisədə xarizmatik liderliyin mövcudluq ehtimalı daha böyükdür. Bizi əhatə edən aləmin emosional və hissi qavrayışının və ona reaksiyanın sabit xüsusiyyətlərinin məcmusu kimi milli xarakterin təməli hələ cəmiyyətin formalaşmasının ilkin mərhələlərində qoyulur. Milli mentalıq təcrübənin toplanması və nəsil-dən-nəslə ötürülməsi üçün açar rolunu oynayaraq gerçəkliyin təzahür etməsinin təcrübə, məişət forması qismində çıxış etmişdir. Həmçinin müxtəlif etnik qrupların milli xarakterində siyasi dəyərlərin, siyasi ideyaların, siyasi liderliyin hansı formada qavranılmasını müəyyən edən cəhəti də xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bu tezis təsdiqinə sübut olaraq xarizmatik proseslərin XX əsrdə ən parlaq ifadə olunduğu bir çox ölkələrdə mövcud olan sosial-mədəni zəminlərin təhlili nəticəsində əldə edilən bilgiləri göstərmək olar (12, s.304-305).

Qeyd etmək lazımdır ki, liderlik müəllim və şagird münasibətlərinə də bənzəyir. Lider öz ətrafına bilgilərini, əxlaqi dəyərləri ötürür. Onun şəxsi keyfiyyətləri təqlid üçün nümunə rolunu oynayır. Bu baxımdan liderin mədəniyyəti cəmiyyətin siyasi-hüquqi mədəniyyətinin formalaşmasında ol-

duqca böyük rola malikdir. Eyni zamanda lider hüquqların və vətəndaş normalalarının hüduqlarından uzaqlaşmayaraq və onu əhatə edənləri öz “iltifatı”ndan asılı vəziyyətə qoymayaraq qrup maraqlarını da təmin etmək iqtidarında olmalıdır. Siyasi liderlər, rəhbərlər, başçılar, idarəetmə subyektləri cəmiyyətdə idarəetmə mövqeləri ilə seçilən və insanları, xalq kütlələrini müəyyən məqsədlərə nail olunması uğrunda birləşdirə bilən insanlar kateqoriyasına aid edirlir. Hadisələrin gələcək gedişatı onların siyasi iradəsindən, məqsədyönlülüüyündən, gedən proseslərə yanaşma tərzindən və proqnozlaşdırma bacarıqlarından asılıdır. Siyasi liderlər, ilk növbədə öz xalqlarının və dövlətlərinin tarixini yaradan tarixi şəxsiyyətlərdir. Buna rəğmən iddia etmək olar ki, onlar cəmiyyət üzvlərinin davranışlarının memarları qismində çıxış edirlər.

Liderlərin təbliğ və təlqin etdiyi dəyərlər, ideyalar, normalar tədricən insan kütlələri tərəfindən əxz olunur və toplumun həyat davranışının nümunəsinə çevrilir. Bütün idraki məxluqların birliyi kimi insan cəmiyyəti də mövcudluğunun bütün dövrlərində öz üzvlərinin davranışını müəyyən normalarla və dəyər imperativləri ilə tənzimləyirdi ki, bunun da sayəsində təbiətdə mövcud olan digər birliklərdən fərqlənirdi. Sosial toplum olmaq etibarilə insanlıq yalnız bu toplumun subyektləri arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin rəasional səciyyəyə malik olduğu halda özünün həqiqi təyinatını tapmış olur. Məhz bu baxımdan insanların sosial qarşılıqlı münasibətlərinin formalaşmasının təməlində duran davranış normalalarının mövcudluğu insanın özünün sosiallaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda həmin normaların, eləcə də dəyəri imperativlərin realizəsi tarixi inkişafın bütün mərhələlərində dövlət institutlarının, həmçinin ictimai təsisatların köməyi ilə institutionallaşmış şəkildə baş vermişdir. Bu prosesin gedişatında, yəni normaların, dəyərlərin dərk olunması və realizəsində cəmiyyətin ehtiyaclarını təmin etmək iqtidarında olan idarəetmə subyektlərinin mövcudluğu zəruri bir faktor qismində çıxış edir.

Özündə sosial tələbatları, məqsədləri, maddi və mənəvi mahiyyətli ideyaları təcəssüm etdirən norma və dəyərlər tədricən sistemləşdirilməklə cəmiyyətin xüsusi təzahürünün – mədəniyyət hadisəsinin formalaşmasını şərtləndirir. Çoxcəhətli bir hadisə olmaq etibarilə mədəniyyət adamlar arasında adi insani münasibətlərdən tutmuş cəmiyyətdəki siyasi münasibətlərədək həyatımızın bütün sferalarına sirayət etmişdir. O, hər bir məqamda özünün hüduqlarında bütün münasibətlərin sivil səciyyə kəsb etdiyi davranış formasını və dünyaya baxış bucağını ifadə edir. Mədəni münasibətlər siyasət aləmində də xüsusi əhəmiyyətə malikdir və siyasətin “çirkli iş” kimi deyil, “mümkün olanı etmək sənəti” kimi özünü təsdiqləməsi də məhz bu münasibətlər çərçivəsində baş verir. Cəmiyyətdə onun bələdçisi qismində isə insanların iradə və davranışlarına təsir göstərmək iqtidarında olan güclü



şəxsiyyətlər, liderlər çıxış edirlər.

Azərbaycanın tarixi inkişafının ayrı-ayrı mərhələlərində ortaya çıxan siyasi liderlər özlərinin xarizmatik keyfiyyətləri ilə mənsub olduğu millətin azadlığı, layiqli həyat şəraitinə qovuşması və hərtərəfli inkişafı naminə böyük işlər görmüşlər. Bunlara nümunə olaraq yaxın keçmişimizdə milli dövlətçiliyin bərpası və möhkəmləndirilməsi, öz xalqının dünya xalqları içərisində layiq olduğu mövqeyə çatması, milli maraqların, hüquq və azadlıqların müdafiəsi və təminatı naminə bütün bilik və bacarıqlarını, hətta həyatlarını belə əsirgəməyən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaratıcılarını, sovetlər dönəmində fəaliyyət göstərmiş bir çox siyasi xadimlərimizi göstərmək olar. Azərbaycanın milli-mənəvi dəyərlərinin, siyasi-hüquqi mədəniyyətinin formalaşmasında onların ideyalarının, fəaliyyətinin böyük rolu olmuşdur. Bu liderlərin içərisində özünün böyük intellektual potensialı, nəhəng siyasi təcrübəsi və ölçüyəgəlməz idarəetmə qabiliyyəti və özünün müstəsna xarizmatik keyfiyyətləri ilə ümumilli lider Heydər Əliyev digərlərindən seçilir.

Azərbaycanda iki mərhələdə – sovetlər dönəmində və müasir dövrdə hakimiyyətdə olmuş ümummili lider Heydər Əliyevin respublikaya rəhbərlik etdiyi dövrlərdə baş vermiş siyasi-hüquqi prosesləri təhlil etsək, həmin dövrlərdə, xüsusən də ikinci mərhələdə ölkənin inkişafı baxımından irəli sürülən layihələrə, proqramlara, yaradılan qaydaya əhalinin mənəvi inamını ifadə edən *ideoloji*, formalaşdırılmış siyasi-hüquqi institutlara, cəmiyyətdə qərarların qəbulunun əsaslandığı norma və prinsiplərə insanların dəstəyini ehtiva edən *struktur*, həyata keçirilən islahatların (əsrin müqaviləsindən tutmuş digər iqtisadi, sosial-siyasi və hüquqi islahatların) müsbət nəticələnməyini siyasi liderin şəxsi keyfiyyətlərinə, xüsusən də onun uzaqgörənliyinə və siyasət sahəsindəki nəhəng təcrübəsinə inamla bağlı olan *personal* legitimliyin mövcudluğunu görmək olar.

Ümummili liderin şəxsi keyfiyyətləri nəinki onun ətrafı, həm də bütün Azərbaycan xalqı üçün bir örnək olmuşdur. Bu baxımdan onun mənəvi simasının Azərbaycan cəmiyyətinin siyasi-hüquqi mədəniyyətinin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynadığını söyləmək olar. Cəmiyyətdə gedən proseslərin yönümünü istiqamətləndirmək, hadisələrin gedişatını proqnozlaşdırmaq, güclü siyasi iradəyə və fəhmə malik olmaq, geniş xalq kütlələrini müəyyən məqsədlərə nail olunması istiqamətində yönəldə bilmək qabiliyyəti Heydər Əliyevi öz xalqının və dövlətinin tarixini yaradan dahi bir şəxsiyyət kimi xarakterizə edir. Onun tələq etdiyi dəyərlər, normalar və ideyalar tədricən hər kəs tərəfindən mənimsənilmiş və bütövlükdə toplumun həyatında davranış nümunəsinə çevrilmişdir.

Getdikcə institusionallaşmış səciyyə kəsb edən və özündə ilk növbədə sosial tələbatları, məqsədləri, maddi və mənəvi xarakterli ideyaları təcəss-

süm etdirən həmin norma və dəyərlər sistemləşərək cəmiyyətin xüsusi təzahürü kimi mədəniyyəti, o cümlədən də siyasi-hüquqi mədəniyyəti formalaşdırmışdır. Sonuncu da çoxcəhətli hadisə olmaqla həyatımızın bütün sferalarını – sadə insani münasibətlərdən tutmuş cəmiyyətdəki siyasi və hüquqi münasibətlərədək bütün sahələri əhatə edir. Məhz siyasi və hüquqi mədəniyyətlər çərçivəsində bütün münasibətlər sivil səciyyəyə malik olur. Xüsusən də bu çərçivədə siyasət öz dövləti və xalqının mənafeyi, həmçinin sivil dünyanın maraqları naminə bütün imkanlardan məharətlə istifadə etmək qabiliyyəti kimi, hüquq isə hər kəsin hüquq və azadlıqlarının qanunla qorunması, cəmiyyətin və insanların maraqlarını tam olaraq ifadə edən ədalətli hüquq sisteminin yaradılması, həm insanlar, həm də hakimiyyət təmsilçiləri tərəfindən hüquqa uyğun pozitiv davranışın sərgilənməsi kimi bir təyinatla malik olur. Cəmiyyətin bütün iradəsinə və davranışına təsir göstərmək iqtidarında olan ümummilli lider Heydər Əliyev məhz bu cür siyasi-hüquqi mədəniyyətin qurucusu olmuş, özünün şəxsi nümunəsi ilə xalqının düşüncə və baxışlarına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir.

Azərbaycan xalqının yeni tarixi, son üç onillikdə yaşanan siyasi və tarixi dəyişikliklər göstərir ki, dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra suveren dövlətçiliyin formalaşdırılması yolunda bu dövlətin sosial iqtisadi və siyasi-hüquqi inkişafının gedişatını müəyyənləşdirən çoxsaylı faktorlar mövcud olmuşdur. Bunların içərisində mahiyyət etibarilə bütün cəmiyyətin inkişafının təməlini təşkil edən insan faktoruna xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Müstəqilliyimizin ilk illərində cəmiyyətimizin ciddi sınaqlara məruz qaldığını, həmin dövrdə ortaya çıxan siyasi liderlərin xalqın birliyini təmin edə bilməməsi, bir çox hallarda aqressiv, nümayişkəranə və idarəolunmaz xaosluq davranışın üstünlük təşkil etməsi və əksər hallarda münaqişəli davranışın qıcıqlandırıcı xarakterə malik olması fərdlərin bir-birinin mövqeyini tanımaq istəməməsinə, hörmətsiz yanaşmaya, tolerantlığın itirilməsinə, nəticə etibarilə cəmiyyətdə dəyərlər sisteminin dağılmasına gətirib çıxarmışdı. Belə bir dövrdə – milli kimliyimizə, milli və dövləti maraqlara təhlükə yarandıqı vaxtlarda xalqın tələbi ilə Azərbaycanın siyasi səhnəsinə yenidən qayıdan ümummilli lider Heydər Əliyev xalqın gücünə və müdrikliyinə arxalanaraq, onun birliyini və azadlıq ideyasını təcəssüm etdirərək bu anomik vəziyyəti dəyişməyə, cəmiyyətdə mənəvi dəyərlərin qorunub saxlanılması və möhkəmləndirilməsinə, şəxsiyyətin fəallığının artmasına, onun siyasi-hüquqi düşüncə və mədəniyyətinin yüksəldilməsinə, sülh, konsensus, kompromis, tolerantlıq, razılaşma, siyasi rəqibə hörmət kimi dəyərlər sisteminin formalaşdırılmasına nail olmuşdur.

Etik xarizmatik liderin siyasi xətti ilk növbədə dövlətçiliyin və xalq hakimiyyətinin əsaslarının formalaşmasına, demokratik dəyərlərin möhkəmləndirilməsinə, xalqın birliyinin təmin olunmasına, onun fəaliyyətinin ya-

radıcı məcraya yönləndirilməsinə istiqamətlənir. Bu baxımdan Azərbaycanın dünya dövlətləri içərisində layiqli yerini tutması üçün onun hərtərəfli inkişafına böyük töhfə verməklə yanaşı, ilk növbədə xalqımızın əsrlərdən bəri nəsildən-nəslə ötürdüğü milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasına böyük qayğı və diqqətlə yanaşan, xüsusən də Azərbaycan kimliyinin, mədəniyyətinin, xüsusən də dilimizin bütün sferalarda hərtərəfli intişar tapmasına zəmin yaradan liderlər xalqın yaddaşına əbədi olaraq həkk olunurlar. Onların başladığı və həyata keçirdiyi çoxsaylı sosial-iqtisadi, mədəni, siyasi-hüquqi islahatlar insanların rifahının yüksəlməsinə, cəmiyyətin hərtərəfli tərəqqisinə və beləliklə də, hakimiyyətə münasibətdə geniş xalq kütlələrinin rəğbət və etimad səviyyəsinin artmasına gətirib çıxarmaq iqtidarındadır. Müxtəlif zamanlarda fəaliyyət göstərmiş öndərlərimizin dövlətin daxili vəziyyətini, siyasi-hüquqi, sosial-iqtisadi münasibətlərin axarını düzgün müəyyənləşdirmək, xalqın və dövlətin mənafeyi baxımından mühüm qərarlar qəbul edə bilmək bacarığı millətimizin siyasi-hüquqi düşüncəsinə və mədəniyyətinə əhəmiyyətli təsir göstərmiş, onun milli-mənəvi ideya və dəyərlər ətrafında daha sıx birləşməsinə təmin etmişdir.

Beləliklə, xarizmatik lider faktoru yaşadığı tarixi mərhələnin yeni cizgilər əldə etməsində, bütövlükdə müvafiq tarixi dövrün siyasi-hüquqi sisteminin inkişafında böyük rola malik olurlar. Etik xarizmatik liderlər cəmiyyətdə sosial-siyasi proseslərin inkişafının bütün sonrakı gedişatına həlledici təsir etməklə həmin cəmiyyəti dəyişdirə biləcək başlıca prinsipləri formalaşdırır və nəticə etibarilə siyasi-hüquqi mədəniyyətin aktivist-demokratik formasının bərqərar olmasına şərait yaradırlar. Həmin mədəniyyət növü çərçivəsində təbliğ və tələq edilən dəyərlər ümumbəşəri normaların təmin olunması haqqında cəmiyyət üzvlərinin təsəvvürləri ilə uzlaşır ki, bu da nəticə etibarilə insani münasibətlərin demokratik prinsiplər əsasında qurulmasını şərtləndirir. Nəhayət, xarizmatik siyasi liderin fəal şəxsi mövqeyi, qarşıya çıxan müxtəlif problemlərin həllinə onun baxışları və yanaşma tərzi tədricən bütün cəmiyyət miqyasında vətəndaşların fəallığı və məsuliyyətliliyi üçün bir örnəyə çevrilir.

## ƏDƏBİYYAT

1. İsmayılov X.C. Siyasi-hüquqi sistemin formalaşmasının bəzi nəzəri aspektləri haqqında// Bakı Universitetinin Xəbərləri. Sosial-siyasi elmlər seriyası. – Bakı: - 2016, - №1, - s.5-16.
- 2.. Məlikova M.F. Hüquq nəzəriyyəsi. Dərslik. – Bakı: Elm və Təhsil, - 2019 (2023), - 434 s.
3. Вебер М. Политика как призвание и профессия / Перевод с немецкого и вступительная статья А.Ф.Филиппова. – Москва: Рипол-классик, - 2021, - 292 с.
4. Вебер М. Власть и политика / Перевод с немецкого Б.М.Скуратова и А.Ф.Филиппова. – Москва: Рипол-классик, - 2017, - 432 с.
5. Ветютнев Ю.Ю. Государственно-правовые закономерности. Элиста: «НПП «Джангар», - 2006, - 204 с.

6. Денисов В.В. Политическая культура: теория и практика // Философия и общество. - 2006. - № 1. - с. 19–31.
7. Гаджиев К.С. Политология. Академический курс. - Москва: Юрайт, - 2014, - 467 с.
8. Кальянов В.И. Артхашаstra, или наука политики (“Наука о государственном устройстве”). - Москва: RUGRAM, - 2021, - 794 с.
9. Кельзен Г. Общее учение о государстве. - Берлин: Шпрингера, 1925 // Революция права. — Москва: Ком. Акад., - 1928, - № 2, - с. 149-152.
10. Лебон Г. Психология народов и масс. - Минск: Хар-вест, - Москва: АСТ, - 2000, - 320 с.
11. Мамедов Ф. Культура управления/ опыт зарубежных стран. – Баку: Печатный Дом «Апостроф», - 776 с. [http://anl.az/el\\_ru/kniqi/2014/2-815836.pdf](http://anl.az/el_ru/kniqi/2014/2-815836.pdf).
12. Черепанова Т.В. Национально-культурная легитимация харизматического лидерства // Вестник экономики, права и социологии, - 2016, - №2, - с.302-305.
13. Шамшурун В.И. Философия и теория политики и права. - Тула: ТулГУ, - 2012, - 279 с., - с.199.
14. Weber M. Gesammelte Politische Schriften (Собрание политических сочинений). - München: Mohr Siebeck, - 2008 (1921). - 621 s.
15. Weber M. Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie (Сборник очерков по социологии религии). Bd.1, - Tübingen: J.C.B. Mohr, - 2008 (1920). - 573 s.
16. Weber M. Wirtschaft und Gesellschaft. - Tübingen: - 1922, - 840 s.
17. <https://heydaraliyev.preslib.az/>.

## **ФАКТОР ХАРИЗМАТИЧЕСКОГО ЛИДЕРА В ФОРМИРОВАНИИ И РАЗВИТИИ ПОЛИТИКО-ПРАВОВОЙ КУЛЬТУРЫ**

**Х.Дж.ИСМАЙЛОВ**

### **РЕЗЮМЕ**

Любая культура, в том числе и политическая, и правовая культура, состоит из органического единства элементов сознания и реального поведения. Политико-правовая культура общества отражает отношение и поведение социума и каждого индивида к существующей политической системе, власти, политическим лидерам, праву, его институтам и нормам. В то же время она характеризует отношение и поведение лидера к народу, отдельным социальным группам, иномыслию, демократии и ее принципам, к праву, защите и реализации прав и свобод человека. В статье исследуется влияние харизмы политического лидера на формирование и уровень политической и правовой культуры общества; в целом предпринята попытка раскрыть содержание и сущность понятия харизматического лидера.

**Ключевые слова:** политическая и правовая культура, харизматический лидер, исключительные черты политической культуры и ментальности, легитимация харизмы, соблюдение законности и поддержание правопорядка.

# **FACTOR OF A CHARISMATIC LEADER IN THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF POLITICAL AND LEGAL CULTURE**

**Kh.J.ISMAYILOV**

## **SUMMARY**

Any culture, including political and legal culture, consists of an organic unity of elements of consciousness and real behavior. The political and legal culture of a society reflects the attitude and behavior of the society and each individual to the existing political system, power, political leaders, law, its institutions and norms. At the same time, it characterizes the attitude and behavior of the leader towards the people, certain social groups, dissent, democracy and its principles, towards law, protection and realization of human rights and freedoms. The article examines the influence of the political leader's charisma on the formation and level of the political and legal culture of society; as a whole, an attempt was made to reveal the content and essence of the concept of a charismatic leader.

**Keywords:** political and legal culture, charismatic leader, exceptional features of political culture and mentality, legitimation of charisma, compliance of legality and law enforcement